

**I. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ
(USBK-2022)**
**I. INTERNATIONAL CONGRESS OF SOCIAL SCIENCES
(ICSS-2022)**

**TAM METİNLER KİTABI
8-10 HAZİRAN 2022, BİTLİS**

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu

<https://sbk.beu.edu.tr/>

Editörler

Dr. Öğr. Üyesi Yücel Özden
Dr. Öğr. Üyesi İrem Kaptangil
Öğr. Gör. Melih Çalışır
Öğr. Gör. Kübra İlhan
Öğr. Gör. Gülşah Ayaz
Öğr. Gör. Yakup Enes Çam

I. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ (USBK-2022) TAM METİNLER KİTABI 8-10 HAZİRAN 2022, BİTLİS

Dr. Öğr. Üyesi Yücel Özden - Dr. Öğr. Üyesi İrem Kaptangil - Öğr. Gör. Melih Çalışır -
Öğr. Gör. Kübra İlhan - Öğr. Gör. Gülşah Ayaz - Öğr. Gör. Yakup Enes Çam

Yayın No.: 1260
E-ISBN: 978-625-433-866-3
Basım Sayısı: 1. Basım, Ekim 2022

© Copyright 2022, NOBEL BİLİMSEL ESERLER SERTİFİKA NO.: 20779

Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti'ne aittir.

Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik
ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Nobel Yayın Grubu, 1984 yılından itibaren ulusal ve 2011 yılından itibaren ise uluslararası düzeyde düzenli olarak faaliyet
yürütmekte ve yayınladığı kitaplar, ulusal ve uluslararası düzeydeki yükseköğretim kurumları kataloglarında yer almaktadır.
"NOBEL BİLİMSEL ESERLER" bir Nobel Akademik Yayıncılık markasıdır.

I. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (USBK-2022) Özet ve Tam Metinler Kitabı Bitlis Eren Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma
Projeleri (BAP) Birimi tarafından BEBAP 2022.16 proje numarası ile desteklenmiştir.

Genel Yayın Yönetmeni: Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-
Genel Yayın Koordinatörü: Gülfem Dursun -gulfem@nobelyayin.com-

Sayfa Tasarım: Furkan Mülayim -furkan@nobelyayin.com-
Redaksiyon: Seval Sezer -seval@nobelyayin.com-
Kapak Tasarım: Sezai Özden -sezai@nobelyayin.com-
Görsel Tasarım Uzmanı: Mehtap Yürümez -mehtap@nobelyayin.com-
Baskı Sorumlusu: Yavuz Şahin -yavuz@nobelyayin.com-

Kütüphane Bilgi Kartı

Özden, Yücel., Kaptangil, İrem., Çalışır, Melih., İlhan, Kübra., Ayaz, Gülşah., Çam, Yakup Enes.
I. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (USBK-2022) Tam Metinler Kitabı 8-10 Haziran 2022, Bitlis /
Yücel Özden, İrem Kaptangil, Melih Çalışır, Kübra İlhan, Gülşah Ayaz, Yakup Enes Çam
1. Basım, XX + 560 s., 16,5x24 cm. Kaynakça var, dizin yok.
E-ISBN: 978-625-433-866-3
1. Sosyal 2. Beşerî Bilimler

Genel Dağıtım

ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.

Adres: Bahçekapı Mh. 2465 Sk. Oto Sanayi Sitesi No:7 Bodrum Kat, Şaşmaz/ANKARA

Telefon: +90 312 278 50 77 - Faks: 0 312 278 21 65

Sipariş: siparis@nobelyayin.com- E-Satış: www.nobelkitap.com - esatis@nobelkitap.com
www.atlaskitap.com - info@atlaskitap.com

Dağıtım ve Satış Noktaları: Alfa, Kırmızı Kedi, Arkadaş, D&R, Dost, Kika, Kitapsan, Nezi, Odak, Pandora, Prefix, Remzi

Baskı ve Cilt: Meteksan Matbaacılık ve Teknik Sanayi Tic. Anonim Şirketi / Sertifika No: 46519

Beytepe Köy Yolu No: 3 06800 Bilkent-Çankaya/ANKARA

XV. YÜZYIL DÜŞÜNÜRÜ CELÂLEDDİN ED-DEVVÂNÎ'NİN RÛH ANLAYIŞI

Mustafa Akman

Öz

Rûh'un mahiyeti, düşünce tarihinin önemli tartışma konularından biridir. Süregelen bu tartışmalara katılarak çeşitli görüşler ileri süren Kelamcılar arasında insanın rûh ve bedenden mürekkep bir varlık olduğu genel kabul görmüştür. Rûh konusunda fazlaca söz söylenmesine sebep olan husus, rûh hakkındaki âyetlerin açık bilgi vermeyişidir. Bu nedenle de kelamcılar, rûh konusunda pek çok detay görüş belirtmişlerdir. Devvânî de çoğu kelamcılar gibi Nazzâm'a dayandırılan “rûhun latif bir cisimden ibaret olarak cesede sirâyet ettiği” görüşünü savunmuştur. İlhamını Filozof Epikür'den alan bu görüşe göre rûh, latif bir cisim olup yağın süte karıştığı gibi bedene sinmiştir.

Devvânî, peygamberlerin mu'cizelerini ve evliyânın kerâmetini muarızlara aklî bir yaklaşımla ispat maksadıyla 5 yıllık yorucu bir mesaî sonunda kaleme aldığını belirttiği *Hakikatu'l-İnsân ve'r-Rûhu'l-Cevvâl fi'l-Avâlim* adlı risâlesinde insanın üç unsurdan mürekkep olduğunu söyler: Kesif cisim, latif cisim ve rûh. Kesif cisim, bedendir. Rûh da bellidir. Latif cisim dediği ise kesif cisim ile merbûtiyeti rûh tarafından sağlanan cisimdir ki anlaşıldığı kadarıyla o da rûh gibi maddî olmayan bir yapıya sahiptir. Bu yaklaşımı, Devvânî'yi diğer ulemadan ayıran temel unsur olarak gözükmektedir. Devvânî'ye göre fânîlik, latif cisim ve rûha değil kesif cisme mahsustur. Kesif cismin fâniliği ise Allah'ın istisna ettiği peygamberler, şehitler ve velîlerin kesif cisimleri haricinde, herkes için umumidir.

Devvânî'nin bu izahlardaki asıl hedefi daha çok, mu'cize ve kerâmet gibi olağanüstü hâlleri kabul etmeyenlere, bu gibi harikuladelerin mümkün olduğunu ispatlamak gibi gözükmektedir. Oysa özellikle peygamberin ve mu'cizenin konuya dâhil edilmesi hiç de isabetli görünmemektedir. Çünkü ona göre de mu'cize; peygamberin, davasında doğruluğunu (tahaddî) ispat için zuhûr eden harikulade hâldir. Dolayısıyla peygamberin onu elde etmek için riyâzet vb. yollarla göstereceği şahsî gayret söz konusu değildir. Keza çeşitli vasıtalarla bedenlerine letâfet kazandırdıkları için evliyâdan kerâmetlerin zuhûr ettiğini söylemesi de aslında metnin akışına uygun düşmemektedir. Çünkü yazdığı metnin

bağlamı böyle bir neticeyi gerektirmemektedir. İşte biz de bildirimizde konuya dair klasik ve güncel kaynaklardan istifade ederek Devvânî'nin görüş ve önerilerini değerlendirmeyi düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Devvânî, Rûh, Latif Cisim.

XV. THE CENTURY THINKER JALADEDIN ED-DEVVANI'S UNDERSTANDING OF THE SOUL

Abstract

The nature of the soul is one of the important topics of discussion in the history of thought. It is generally accepted among the theologians, who participated in these ongoing discussions and put forward various opinions, that human beings are composed of spirit and body. What causes a lot of talk about the soul is that the verses about the soul do not give clear information. For this reason, theologians expressed many detailed views on the soul. Devvani, like most theologians, defended the view based on Nazzam that "the spirit spreads to the corpse as consisting of a fine body" (see Dalkılıç, M. 2004: 261-262). According to this view, inspired by the Philosopher Epicurus, the soul is a subtle body and permeates the body like oil mixed with milk.

In his treatise, *Hakîkatu'l-İnsân ve'r-Rûhu'l-Cevvâl fi'l-Avalim*, which he states that he wrote after a tiring 5 years of work in order to prove the miracles of the prophets and the miracles of the saints with a rational approach to the opponents, Devvani states that human consists of three elements. says: the dense body, the subtle body and the soul. The sharp object is the body. The soul is also clear. What he calls the subtle body is the concentrated body and the body whose unity is provided by the spirit, which, as it is understood, has an immaterial structure like the spirit. This approach seems to be the main element that distinguishes Devvani from other scholars. According to Devvani, ephemerality does not belong to the subtle body and spirit, but to the dense body. The transience of the condensed body, on the other hand, is common to everyone, except for the condensed bodies of prophets, martyrs and saints, whom Allah made an exception.

The main goal of Devvani in these explanations seems to be to prove that such marvels are possible to those who do not accept extraordinary states such as miracles and miracles. However, it does not seem appropriate at all to include the prophet and the miracle in the subject. Because according to him, the miracle; It is a marvelous state that appears to prove the righteousness (tahaddi) of the prophet in his case. Therefore, in order to obtain it, the prophet had to do *riyâzet* etc. There is no personal effort to be made by any means. Likewise, the fact that he said that miracles occurred from *awliya* because they imparted laziness to their bodies by various means does not fit the flow of the text. Because the context of the text he wrote does not require such a result. Here, in our paper, we intend to evaluate Devvani's views and suggestions by making use of classical and current sources on the subject.

Keywords: Kalam, Devwani, Spirit, Latif Object

1. GİRİŞ

İnsanın mâhîyeti ve rûh konusu, düşünce tarihinin en önemli tartışma konularından biridir. Konuyla ilgili dinî nasların bulunması sebebiyle kelamcılar da zaman içerisinde süregelen bu tartışmalara katılmış ve çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Kelamcılar arasında insanın rûh ve bedenden mürekkep bir varlık olduğu genel kabul (bkz. Karadaş, C. 2011: 114 vd.; Devvânî, 1: vrk. 8/a-b, 9/a) görmüş¹ ise de Ebû Bekr Muhammed b. Fûrek'in (ö.406/1015) nakline göre, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö.324/935-36), insanın biyolojik canlılığının rûhla değil hayatla meydana geldiğini ve beden, biyolojik canlılığı kazandıktan sonra rûhun mahalli olduğunu savunmaktadır (İbn-i Fûrek, 1987: 257). İnsanın mâhîyetine bağlı olarak rûh konusunda fazlaca söz söylenmesine sebep olan husus, rûh hakkındaki âyetlerin açık bir bilgi vermeyişidir. Bu duruma, Arap dilindeki nefis, neseme, rûh vs. gibi kavramlara yüklenen anlamlar da neden olmaktadır. Nitekim Türkçede rûhla aynı anlama gelen "can" kavramı da böyledir. Hem biyolojik canlılığı ifade eder hem de rûh anlamında kullanılır. Bir de dinî metinlerde bu Arapça kelimelerin bazen aynı anlama, bazen de farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmaları da ayrı bir karışıklık meydana getirmektedir (Mert, M. 1998: 199, 201).

Kelamcılar, rûh konusunda pek çok görüş belirtmişlerdir. Bunlar arasında, rûhun, sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk gibi tabiatların dengeli bir karışımından, ya da kendisine bulanıklık ve kokuşmuşluk sirâyet etmeyen halis kandan ibaret olduğunu savunan görüşlerden tutun da, onun, soyut bir cevher ya da latif bir cisim olduğunu savunan görüşlere varıncaya kadar, birbirinden çok farklı görüşler mevcuttur (Eş'arî, E. 2005: 262-263). Tehânevî (ö.1158/1745), İslâm düşüncesinde yüz kadar rûh telakkisi olduğunu söyledikten sonra bunları; rûhu, soyut bir kavram ve cisim olarak kabul eden görüşler olmak üzere iki gruba ayırmaktadır. Bunları da rûhla nefsi aynı şey olarak kabul eden ve etmeyen olarak ikiye ayırıp, alt gruplarını belirtmektedir (Tehânevî, M. 1996: I/876-877; ayrıca bkz. Günaltay, M. Ş. 1994: 228).

Bu görüşler arasında, şu iki görüş daha çok taraftar bulmuştur. Birincisi; rûhun; mekânı olmayan, sirâyet etme, girme çıkma ve ayrılma gibi cisme mahsus vasıflarla vasıflanamayan, soyut, nûranî bir cevher; bir atom olduğunu savunan görüştür. Bu görüşü Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö.505/1111) ve Fahreddîn er-Râzî (ö.606/1210) gibi kelamcılar savunmaktadır. Bu görüşü savunanlar, rûh ile nefsin aynı şey olduklarını da söylemektedirler (Gazzâlî, E. 1986: 169-170; Râzî, F. 1996: 103 vd.).

¹ Devvânî *Risâle fi's-Şahs el-İnsanî* isimli bu eserinde Fahreddin er-Râzî'ye atıfla rûh beden ilişkisini incelemektedir. bkz. Devvânî, 1: vrk. 8/a vd. F. Râzî'nin görüşleri için bkz. Yavuz, Y. Ş. 2008: 35/187, 189, 191.

İkincisi ise rûhun latif bir cisimden ibaret olduğunu ve cesede sirâyet ettiğini savunan görüştür (bkz. Dalkılıç, M. 2004: 261-262). Bu görüş, temelde Ebû İshâk İbrâhîm en-Nazzâm'a (ö.231/845) dayandırılmaktadır. Eş'arî, Nazzâm'ın, rûhu tanımlarken sadece cisim olarak tanımladığını söylerken, Ebû'l-Feth Tâcuddîn eş-Şehristânî (ö.548/1153), latif cisim olarak tanımladığını söylemektedir (Eş'arî, E. 2005: 262; Şehristânî, A. 2008: 64). Nazzâm'ın, rûhu latif bir cisim olarak tanımlamasında Yunan filozofu Epikür'den (MÖ.341-270) esinlendiği anlaşılmaktadır (krş. Günaltay, M. Ş. 1994: 210). Rûhun latif bir cisim olduğu, Ebû Ali el-Cübbâî (v.303/916), Eş'arî, Ebû Bekr Muhammed el-Bâkılânî (ö.403/1013), İbn-i Fûrek, Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî (ö.478/1085) ve Seyfuddîn el-Âmidî'nin (ö.631/1233) de içinde bulunduğu Ehlişünnet ve Mu'tezile kelimcilerinin çoğunluğu tarafından savunulmaktadır. Celâleddîn ed-Devvânî² (ö.908/1502) de bu grup arasındadır. Bu ikinci görüşe göre rûh, latif bir cisim³ olup, güzel kokunun güle, yağın süte ve susama sindiği gibi bedene sinmiştir.

Bu ikinci görüş, kelimcilerin çoğunluğu tarafından benimsenmiştir, ama açık dinî bir delile dayanmamaktadır. Yalnız, rûhun latif bir cisim olduğu düşüncesini savunan kelimciler, böyle düşünmeyi; "Allah, öleceklerin ölümleri anında, ölmeyeceklerin de uykuları esnasında rûhlarını alır. Ölümlerine hükmettiği kimselerinkini yanında tutar, ötekilerini de belli bir süreye kadar salıverir."; (Zümer, 39/42) "O zalimleri, can çekişirken, melekler ellerini uzatmış: Haydi canlarınızı çıkarın ... derken bir görsen!"; (En'am, 6/93) "Geceleyin sizi öldüren, gündüzün yaptıklarınızı bilen, belirlenmiş süre tamamlansın diye gündüzün sizi diriltlen O'dur."; (En'am, 6/60) "Ya can boğaza geldiğinde? Ki o zaman siz bakar durursunuz" (Vakıa, 56/83-84) âyetlerinin ve "Rûhlar sıralanmış askerlerdir" (Buhârî, Enbiya, 2; Muslim, Birr, 159-160) hadisinin zahiri anlamlarına uygun görmüşlerdir. Çünkü bu naslarda rûha, cisimle nitelemeler isnâd edilmesini, rûhun da cisim olduğuna delil saymışlardır (Günaltay, M. Ş. 1994: 423-424 (55. dipnot). Nitekim İbn-i Fûrek, Eş'arî'nin, rûhun bedene sirâyet eden latif bir cisim olduğu görüşünü; naklettikten sonra, Vakıa 83'deki "İzâ belağati'l-hulkum" ifadesini, "Boğaza gelmek, intikâl etmektir. İntikâl de, cismin ve cevherin vasfıdır" diye yorumlayarak bu âyeti görüşüne delil saydığını söylemektedir (İbn-i Fûrek, 1987: 257; Mert, M. 1998: 200-203).

² Devvânî ve yaşadığı dönem, eserleri, fikirleri ve etkilendiği zevat için bkz. Akman, M. 2017b: 9 vd.

³ Mu'tezile bilginleri tarafından İslam düşünce sistemine kazandırılan kelim metodu, daha sonraları az da olsa, farklı bir yapıyla "Ehlişünnet kelim" haline dönüşmüş ve kendisine özgü bir metotla konuları işleyen bir disiplin halini almıştır. Ehlişünnet'e göre rûh, bedenden ayrı ve ona sonradan bitişen latif bir cisimdir. Dalkılıç, M. 2004: 263; Pezdevî, E. M. 1994: 323-324.

2. DEVVÂNÎ'NİN RÛH ANLAYIŞI

Rûh hakkındaki tartışmalara bir risâle ile Devvânî de katılmıştır⁴ (bkz. Akman, M. 2017a: 224-230). Müellif, peygamberlerin mu'cizelerini ve evliyânın kerâmetini muârizlara aklî bir yaklaşımla ispat maksadıyla 5 yıllık yorucu bir mesaî sonunda kaleme aldığını söylediği *Hakîkatu'l-İnsân ve'r-Rûhu'l-Cevvâl fi'l-Avâlim* (حقيقة الإنسان والروح الجوال في العوالم)⁵ adlı küçük risâlesinde insanın üç unsurdan mürekkep olduğunu söyler (Devvânî, C. 1998: 204; Devvânî, Yazma: vrk. 2-8; ayrıca bkz. Erdoğan, İ. 2010: 13): Kesif cisim, latif cisim ve rûh. Kesif cisim, bedendir. Rûh da bellidir. Latif cisim dediği ise kesif cisim ile merbûtiyeti rûh tarafından sağlanan cisimdir ki, anlaşıldığı kadarıyla o da rûh gibi maddî olmayan bir yapıya sahiptir (Mert, M. 1998: 200). Diğer bir ifadeyle o, ilgili âyette geçen rûhu kesif cismin latif cismi kabul etme istidâdı olarak tanımlamaktadır. Yani kesif cismin latif cismin kendisine hulûl etmesini kabul etme istidâdını sağlayan şey demektir (Devvânî, C. 1998: 206; Alper, Ö. M. 2010: 123). Buna göre latif cisim de iki beden arasında bağ vazifesi görmekte ve muhtemelen biyolojik anlamdaki canlılığı ifade etmektedir. Çünkü canlı olmayan kesif bir bedenin, latif bedeni kabul etmesi düşünülemez.

Dilimizdeki can kelimesiyle karşılanabilecek bu ara unsur, Devvânî'nin konuya dair yaklaşımını diğer ulemâdan ayıran temel kategori olarak gözükmektedir. Ona göre (Devvânî, C. 1998: 205; Kevserî, M. Z. 1366/1947: 11) ölüm hâdisesi, rûh ile latif cismin bedenden ayrılmasıyla vuku bulur. Beden uykuda olduğu hâlde insanın (rû'yâ âleminde) uzak mesafelere gitmesi, aslında bu latif cisim tarafından gerçekleştirilen bir faaliyettir. İnsan uykudan uyandığı zaman, ölümden sonra kabir suali için ve sualden sonra haşr için latif cisim bedene tekrar hulûl eder. Nitekim pek çoğumuzun, rüyasında gördüğü mekânları daha sonra maddî gözleriyle müşahade ettiği zaman aradaki benzerlikten, hatta aynılıktan

⁴ İslam düşünürleri arasında rûhsal hastalıkları kendi psikolojik sisteminde ele alarak meseleyi aynı zamanda ahlak ilmi zeminine yerleştiren Devvânî rûhsal tıp açısından; şaşkınlık, cehalet, öfke, korkaklık, şehvet, hüzn, hased gibi rûhî (nefsanî) hastalıkların tedavi yollarıyla da ilgilenerek önerilerde bulunmuş ve bu yolun felsefe olduğunu belirtmiştir. Akşit, M. 2019: 1056, 1061, 1066-1069.

⁵ “Risâle fi'r-rûh رسالة في الروح. Rûh problemiyle ilgili olan ve Arapça yazılmış bu risâle, Devvânî'ye nispet edilerek Ali b. Ömer (ö. XII/XVIIIyy), İbrahim Sırrı Za'ferânî Bosnevî, Abdülaziz Meedi Tolun (1865-1941) ve adı bilinmeyen bir mütercim tarafından olmak üzere dört defa Türkçeye tercüme edilmiş, Zâhid Kevserî (ö.1371/1952) tarafından bazı notlarla Kahire'de yayımlanmış, aynı baskı daha sonra Erzurum'da tekrar neşredilmiştir. Son olarak Recep Duran, Devvânî'ye nispetini tartışmadan risâleyi tahkik ve neşrederken Muhit Mert de notlar ekleyerek çevirip neşretmiştir. H. Anay, bu eseri doktora tezinde “Devvânî'ye nisbet edilen diğer eserler” kısmında verirken DİA'daki makalesinde ise doğrudan Devvânî'ye nisbet etmektedir.” Akman, M. 2018: 137.

hayrete düştüğü vakidir (Anay, H. 1994: 201-202; Sifil, E. 2003; Ertuğrul, İ. F. 1949: 177 (izah kısmı).

Devvânî diyor ki, senin kesif cismin, uyku hâlinde yatakta yatan cisimdir. Latif cismin ise uykuda gezen cisimdir. Rûh da kesif cisimle latif cisim arasında bir bağıdır. Bu bağ, rûh olarak isimlendirilip, kesif cisme bir istidâd olarak konmuştur. Bu iki cismin kıyâmet gününe kadar ayrılmasıyla ölüm meydana gelmektedir. Sonra bil ki; fânîlik latif cisim ve rûha değil kesif cisme mahsûstur. Kesif cismin fânîliği, Allah'ın istisna ettiği peygamberler, şehitler ve bazı velîlerin kesif cisimleri haricinde, herkes için umumdur.

Latif cisim ile rûhun bekasına dair iddiasını âyet yorumları ve çeşitli rivâyetlerle (Al-i İmran, 3/169; Nesâî, Cenaiz, 117; Buhârî, Cenaiz, 87) temellendiren Devvânî, latif cisimler ve rûhun fânî olmaması, bütün ölülerin ziyaretçilerini bilmeleri, onların sözlerini işitmeleri ve onlara karşılık vermeleri, hatta onların bilme ve işitme hususunda dirilerden daha ileri seviyede olmalarına dair zikrettiklerimizin hepsi sahih ve sabittir. Öyle ki bunu inkâr edenin küfründen korkulur, (Devvânî, C. 1998: 205) demektedir.

Mü'minlerin ölüleriyle kâfirlerin ölüleri arasındaki farkı dünyada nimetler içinde olanlar ve olmayanlar gibi berzah âleminde⁶ de aynı durumda olmak şeklinde değerlendiren Devvânî, mü'minler ziyaretçilerini bilir, kendi yüksek makamlarından onların sözlerini işitirler. Kâfir ve asiler de kokuşmuş yerlerinden ziyaretçilerinin sözlerini işitirler, (bkz. Tirmizî, Sıfatu'l-Kıyâme, 26) demektedir.

Müellif şayet insanın latif cismi kesif cisminden; cismin ve dimağın rutubetli buharından meydana gelen uykuda⁷ duyuların durgunluğu veya mizaç bozukluğundan meydana gelen bayılma sebebiyle ayrılrsa ve berzah âleminde gezse, bu rûhun makamı ve mekânını ancak Allah bilir. Kesif cisme hulûl eden latif cisme gelince; kesif cisim latif cismin hulûlünü kabule istidâdlı olduğu müddetçe; uyku hâlinde iken uyanıncaya kadar, ölüm hâlinde ise kabirde meleklerin suali

⁶ Dinî terim olarak berzah, ölümle başlayıp yeniden diriltilmeye (ba's) kadar sürecek olan ara dönem, dünya ile ahiret arasındaki âlem ve kabir hayatı karşılığında kullanılır. Gökçe, C. 1992: 5/525. İbn-i Arabî'ye göre Berzah olarak da nitelenen hayâl dünyası veya misâl âlemi, rûhsal ve bedensel olanın arasını birleştirebilme yeteneğidir. Rûh, belirli bir sudûr tarzıyla varlığa gelen varlıkların Tanrı'nın bilgisinin dıştaki ilk var olma yeridir. Bu nedenle rûhlar âleminde bulunan her bir ferdin, cisimler âleminde bürüneceği sûretlerinin bir benzeri, bir örneği burada bulunduğu için bu âleme misâl âlemi denilmiştir. İsteddiği vakit rûhlarla görüşebilen nadir evliyâyâ örnek olarak gösterilen İbn-i Arabî, sûfilerin peygamberlerin rûhlarıyla görüştükleri ve onlardan bilgi aldıkları düşüncesindedir. Akman, M. 2017c: 55, 107, 122, 192, 240.

⁷ Eskiden, İslam dünyasında hâkim olan tıp kültüründe uykunun nedeni bu şekilde ya da dimağın sinirlerinin gevşemesinden meydana gelen buhar rutubetinin vücûda yayılması şeklinde açıklanırdı (bk. Alûsî, Ş. M. [t.y.]: 3/8; Devvânî, 1: vrk. 9/a-b; Devvânî, 2010: 133.

vaktine kadar, sualden sonra da haşre kadar ondan ayrı kalan bu latif cisim de din dilinde rûh olarak isimlendirilmiştir, (Devvânî, C. 1998: 206-207; ayrıca bkz. Karadaş, C. 2011: 115, 118) demektedir. Mamafih Devvânî, niteliği belli olmayan bir istidâda ayrı bir varlık tanıyarak, insan için üçlü bir yapı tespit etmeye çalışsa da neticede keyfiyeti olmadığı için bu anlamdaki rûha, insanın öz benliğini oluşturmada gerçek bir rol tanımaz.

Devvânî'ye göre bu dünyadan öbür dünyaya intikâl eden rûh, kesif cisme konulmuş istidâd olarak isimlendirdiğimiz rûhtur denilemez. Çünkü o rûhun, keyfiyeti yoktur. O hâlde keyfiyeti olmayan bu rûhun, bu dünyadan öbür dünyaya intikâl ettiğine nasıl hükmolunur? "De ki rûh Rabbimin emrindendir" (İsra 17/85) âyetinden murâd da budur. Allah en iyi bilendir (Devvânî, C. 1998: 208). Buna göre mü'minlerin latif cisim anlamındaki rûhlarının makâmı, Ebu Hureyre'nin (r) rivâyet ettiği,

"Şüphesiz ki mü'minlerin rûhları semânın yedinci katındadır ve oradan cennetteki yerlerine bakarlar, hadisine⁸ göre semânın yedinci katıdır.

İmdi ölü semânın yedinci katında ve cismi de toprak olduğu hâlde ziyaretçiyi nasıl bilir ve onun sözünü nasıl işitir? ve yine; kafir cehennemde hapsedilmiş olduğu hâlde nasıl işitir? diye düşünülebilir. Bu şöyle olur. Allah insanı kesif cisim yani ceset, uykuda gezip dolaşan latif cisim ve bu ikisi arasında râbıta olan rûhtan mürekkep olarak yaratmıştır. İnsanın kesif cesedini fizikî yasalara (adetlere) bağlı kılmış ki: o ancak yiyerek doyar, kazanarak harcar vs. Latif bedeni ise (fizikî yasalara bağlı olmayacak şekilde) adetler üstü kılmıştır. Bu yüzden ona hiçbir şey imkânsız değildir. Binaenaleyh o, uyku hâlinde kesif cisimden ayrılınca peygamberlerle beraber olur, bir anda uzun bir mesafeyi kat eder, uçarak arşa yükselir, sonra da birisi onu uyarırsa döner ve cesedine hulûl eder ve uyuyan kimse çok kısa bir zaman içinde uyanır. Bu hulûlden dolayı kesif cisimde bir rahatsızlık meydana gelmez, bilakis uyanır ve bu hulûlün keyfiyetini de bilmez. O cisim latif olduğu için bu şeylerin hiç birisi ona imkânsız değildir. Melekler ve diğer latif varlıklar da böyledir (Devvânî, C. 1998: 209-210).

Devvânî bu bağlamda şu iddiada bulunuyor; latif cisimler için harikulade hâllerin mümkün olması sebebiyle peygamberler ve velîler, çeşitli riyâzetler, mücahedeler, nefse muhalefet, şehvetleri terk etmek gibi vesilelerle kesif olan

⁸ Son devir hadis âlimi Nasiruddin el-Elbânî (1914-1999), bu hadisın senedindeki râvîlerden ikisinin metrûk, bir tanesinin de mütekellemûn fihi olmasından dolayı hadisın mevzu olduğunu söyler. Devvânî'nin böyle çok zayıf ya da uydurma bir rivâyet kullanması, onun için bir nakisadır. Hâlbuki itikâdî konularda, zayıf bir yana sıhhat derecesi iyi olan âhâd haber dahi bilgi meydana getirecek bir delil olarak kullanılmaz. Devvânî'nin mensubu olduğu Eş'arî geleneğinde (Bağdâdî, A. 1981: 12-13) bile bu böyledir. bkz. Mert, M. 1998: 209.

cesetlerine de letâfet kazandırmışlardır. Onların kesif olan cesetleri, letâfet kazanıp latif cisimlere benzer bir hâle gelmiştir. Dolayısıyla latif cisimlerden sudûrunun imkânı sebebiyle mu‘cizeler, kerâmetler ve bütün harikulade şeyler onlardan da zuhûr etmektedir (Krş. Devvânî, 1: vrk. 9/a-b). Sonra ölüler, mesafe uzak da olsa latif cisimleriyle ziyaretçilerini bilir, onların sözlerini işitir ve kabirlerinin üzerlerine oturan kimseden rahatsız olurlar. Nitekim rivâyete göre Hz. Peygamber'in: Bir kimse bir kardeşinin mezarını ziyaret eder ve onun yanında oturursa, ölü ona ünsiyet eder ve kalkıncaya kadar ona cevap verir. Devvânî, cesetlerini toprağın yemediği kimselere gelince, diyor, onların çeşitli hâlleri ve akılları hayrette bırakan sırları vardır. Onları açmak ve ifşa etmek câiz değildir. Zihin ve zekâ sahibi olan kimse bizim bu risâlede remzen temas ettiğimiz şeyi anlar, (Devvânî, C. 1998: 210) diyor.

3. SONUÇ

Devvânî'nin rûh hakkında yaptığı izahlardan anlaşıldığı üzere birinci hedefi, insan rûhunun latif bir cisim olduğunu, aklî ve naklî delillerle kendince ispatlamaktır. Çünkü ona göre insan benliğini oluşturan ve hayatta bütün insanî fonksiyonları gerçekleştiren, bu latif cisimdir. Latif bir cisim olan rûh, fizikî yasalara bağlı olmadığından dolayı uykuda iken geçici olarak bedenden serbest kaldığında, evrende istediği gibi gezip dolaşmaktadır. Ölüm nedeniyle bedenden tam olarak serbest kaldığında ise cennet veya cehennemdeki makamında iken ya da berzahta iken dünya ile ilişkisi kesilmemekte, kabrini ziyaret edenleri bilmekte ve onların selamını almaktadır.⁹ Devvânî'nin ikinci ve belki daha önemli hedefi ise mu‘cize ve kerâmet gibi olağanüstü hâlleri kabul etmeyenlere, bu gibi harikuladelerin mümkün olduğunu ispatlamaktır. Ona göre, peygamberler ve veliler nefse muhalefet, şehvetleri terk ve riyâzet gibi yollarla kesif bedenlerine bir çeşit letâfet kazandırdıkları için mu‘cize ve kerâmetler ızhâr etmektedir. Oysa geline bu noktada, özellikle peygamberin ve mu‘cizenin konuya dâhil edilmesi hiç de isabetli görünmemektedir. Çünkü ona göre de mu‘cize; peygamberin peygamberlik iddiasına (tahaddî) mukarin olarak onun, da'vâsında doğruluğunu ispat için zuhûr eden harikulade hâldir (Devvânî, C. 2021: 133, 245-246; Akman, M. 2017a: 206, 210, 230; ayrıca bkz. Cürçânî, 1997: 215). Yani peygamberin onu

⁹ Devvânî, *Akaid-i Adudiyye Şerhi*'nde (Devvânî, C. 2021: 126, 235; Akman, M. 2017a: 230) konuyla ilişkilendirdiği bir rivâyet aktarmaktadır: "إذا ماتوا، انتبهوا" İnsanlar uykudadırlar, öldükleri vakit uyanırlar." Gazzâlî, bunu, bazı kitaplarında (msl. bkz. Gazzâlî, 1989: 3/214, 4/12) senetsiz olarak Peygamberimizin sözü olarak nakletmiştir. el-Bânî, bu sözün Hadis olarak aslı olmadığını belirtmiş ve Hadis âlimi ve hâfızı Zeynuddîn el-İrâkî (ö.806/1404) ise bu sözün Ali'ye nispet edildiğini söylemiştir. Ayrıca bkz. Akman, M. 2017c: 123.

elde etmek için riyâzet vb. yollarla göstereceği şahsî gayret söz konusu değildir. Keza çeşitli vasıtalarla bedenlerine letâfet kazandırdıkları için evliyâdan kerâmetlerin zuhûr ettiğini (krş. Çınar, M. 2013: 334) söylemesi de aslında metnin akışına uygun düşmemektedir. Çünkü metnin bağlamı böyle bir neticeyi gerektirmemektedir. Devvânî daha önce rûhun fizikî yasalara bağlı olmadığını ve olağanüstü olayların ondan sudûr ettiğini söylediği için zihin böyle bir sonuç beklememektedir. Zira yine onun anlatımından hareketle de bedenın moleköl ya da dokusal anlamda letâfet kazandığını söylemek çok mümkün gözükmemektedir (bkz. Mert, M. 1998: 210-211; ayrıca bkz. Devvânî, 1: vrk. 8/a-10/a).

KAYNAKÇA

- AKMAN, M. (2017a). *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- AKMAN, M. (2017b). *Celâleddin ed-Devvânî: Ahlakî Siyasî Felsefî Tasavvufî ve Kelâmî Görüşleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- AKMAN, M. (2017c). *İbn-i Arabî: Kelâmî Tartışmalar Sorular Şüpheler*, İstanbul: Ekin Yayınları.
- AKMAN, M. (2018). "Celâleddin ed-Devvânî'nin Eserleri ve Özet Olarak Tanıtımı", *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, I/1, 122-159.
- AKŞİT, M. (2019). "Celâleddin Devvânî'de Ruhsal Tıp", *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, IX/4, 1055-1072.
- ALPER, Ö. M. (2010). *Varlık ve İnsan: Kemalpaşazâde Bağlamında Bir Tasavvurun Yeniden İnşası*, İstanbul: Klasik Yayınları.
- ALÛSÎ, Ş. M. [t.y.]. *Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Azim ve's-Seb'i'l-Mesani*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrasî'l-Arabî.
- ANAY, H. (1994). *Celâleddin Devvânî: Hayatı, Eserleri Ahlak ve Siyaset Düşüncesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- BAĞDÂDÎ, A. (1981). *Usûlu'd-Din*, Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedide.
- CÛRCÂNÎ, (1997). *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev. Arif Erkan, İstanbul: Bahar Yayınları.
- ÇINAR, M. (2013). "Karşılaştırmalı Akâid Okumaları: Cüveynî-Kadı Abdülcebbar Örneği", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, XI/1, 533-556.
- DALKILIÇ, M. (2004). "Ruh Bir Gayb Problemi Midir? Kelam Bilginlerinin Ruh Görüşlerinin Epistemolojik Çerçevesi", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları: (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-II)*, VI/253-264.
- DEVVÂNÎ, (1). *Risâle fi's-Şahs el-İnsanî*, İBB Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları, (Yazma Eser), Demirbaş no: OE_Yz_001404/02, vrk. 8-10. (Bu eserin Devvânî'ye nispetinde kuşku bulunduğundan kitapta anlatılanlar, Devvânî'nin diğer kitaplarında anlatıldıklarıyla örtüştüğü sürece kullanılacaktır.).
- DEVVÂNÎ, (2010). *Şevâkilü'l-Hûr fî Şerhi Heyâkili'n-Nûr li's-Sühreverdî*, thk. Muhammed Abdulhak, Muhammed Kevken, Bağdât: Beytu'l-Verrak.
- DEVVÂNÎ, (Yazma). *Hakikat el-İnsan*, İBB Atatürk Kitaplığı, Bölüm: Osman Ergin Yazmaları, demirbaş no: OE_Yz_001350, vrk: 1-9.

- DEVVÂNÎ, C. (1998). *İnsanın Hakikati* (Hakikat el-İnsan ve er-Rûh el-Cevvâl fi el-Avâlim), çev. Muhit Mert, Dinî Araştırmalar, I/2, 199-211.
- DEVVÂNÎ, C. (2021). *Akaid-i Adudiyye Şerhi (Çeviri-Değerlendirme)*, çev. Mustafa Akman, Batman: Mütercim Yayınları.
- ERDOĞAN, İ. (2010). “Şeyh Safiüddin Erdebili’ye Göre Ruh-Beden İlişkisinde Hayvanî Ruhun Yeri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV/1, 1-16.
- ERTUĞRUL, İ. F. (1949). *Hakikat Nurları*, İstanbul: Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye.
- EŞ‘ARÎ, E. (2005). *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn)*, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- GAZZÂLÎ, (1989). *İhyâu Ulumi'd-Din*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- GAZZÂLÎ, E. (1986). *el-Ecvibetu'l-Gazzâlîyye*, Mecmu'atu'r-Resâil li'l-İmam el-Gazzâlî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- GÖKÇE, C. (1992). “Berzah”, İstanbul: DİA, 5/525.
- GÜNALTAY, M. Ş. (1994). *Felsefe-i Ülä: isbât-ı Vâcib ve Ruh Nazariyeleri*, haz. Nuri Çolak, İstanbul: İnsan Yayınları.
- İBN-İ FÜREK (1987). Ebubekir, *Mucerredu Makâlâtü'l-Eşari*, thk. Daniel Gımarret, Beyrut: Dar el-Machreq.
- KARADAŞ, C. (2011). *Kelâm Düşüncesinde Evren ve İnsan*, Bursa: Emin Yayınları.
- KEVSERÎ, M. Z. (1366/1947). *Hakikat el-İnsan ve er-Rûh el-Cevvâl fi el-Avâlim* (Devvânî'nin eserinin takdimi), yay. M. Zâhid Kevserî, Kahire: Mektebu Neşri's-Sekafiyye'l-İslamiyye, [İBB-Atatürk Kitaplığı (Osman Ergin Arapça Kitaplar Demirbaş: OE_Arp_01623)].
- MERT, M. (1998). “Giriş”, notlarla çev., Devvânî, “İnsanın Hakikati”, *Dinî Araştırmalar*, I/2, 199-211.
- PEZDEVÎ, E. M. (1994), *Ehli Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük, 3. Bsk., İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- RÂZÎ, F. (1996). *İslâm İnancının Ana Konuları*, çev. Nadim Macit, Erzurum: İhtar Yayınları.
- SİFİL, E. (2003). “ed-Devvânî'nin Ruh Hakkındaki Görüşü”, *Milli Gazete-* 3.5.2003, <http://ebubekirsifil.com/index/ed-devvaninin-ruh-hakkındaki-gorusu/>
- ŞEHRİSTÂNÎ, A. (2008). *Milel ve Nihal: dinler, mezhepler ve felsefi sistemler tarihi*, çev. Mustafa Öz, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- TEHÂNEVÎ, M. (1996). *Mevsuatu Keşşâfi Istılâhâtü'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, ed. Refik el-Acem, thk. Ali Dahruc, çev. Corc Zeynati, Abdullah Halidi, Beyrut: Mektebetu Lübnan.
- YAVUZ, Y. Ş. (2008). “Rûh”, İstanbul: DİA, 35/187-192.
- <https://ia800604.us.archive.org/5/items/Elkawthari/insan.pdf> (21.06.2022)
- <https://alkawtheri.files.wordpress.com/2013/09/d8add982d98ad982d8a9-d8a7d984d8a5d986d8b3d8a7d986-d988-d8a7d984d8b1d988d8ad-d8a7d984d8acd988d8a7d984-d981d98a-d8a7d984d8b9d988d8a7d984.pdf> (21.06.2022)

EK-1

DEVVÂNÎ'NİN ESERİNİN METNİ VE ÇEVİRİSİ

حقيقة الإنسان والروح الجوال في العوالم

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي خلق آدم على صورته¹⁰ و صلاته و سلامه على سيدنا محمد الذي ظهر بحقيقته، و على آله و صحبه خزنة علومه و سلاك طريقته بشريته.¹¹

و بعد: فهذه رسالة في حقيقة الإنسان، و ما ركبه الله تعالى فيه واجب حفظها للأذكىاء لكثرة فوائدها، و وفرة عوائدها، و هي من مواهب الحق عز و جل، تعبت في تأليفها مدة خمسة أعوام، لكوني أحببت أن أثبت معجزات الأنبياء، و كرامات الأولياء، بالدليل العقلي لأجل إلزام الخصماء، و هذا لا يتيسر إلا بعد معرفة خواص الإنسان، و معرفة حقيقته، و ما هو مركب منه، و الله الهادي لا إله غيره

اعلم أن الإنسان مركب من ثلاثة أشياء، من جسم كثيف، و جسم لطيف، و روح، و إن شئت زيادة إيضاح فاعلم أن جسمك الكثيف هو الجسم الراقد في الفراش حالة النوم، و جسمك اللطيف هو الجسم الذي يسير في النوم، و الروح هو الرابطة بين الجسم الكثيف و الجسم اللطيف و هو الاستعداد¹² المودع فيه المسمى بالروح، و يحصل الموت بافتراق الجسمين إلى يوم القيامة كما ستقف عليه

ثم اعلم أن الفناء للجسم الكثيف دون الجسم اللطيف و الروح، فإن قلت هل الفناء على الجسم الكثيف دونهما عام في جملة الأجسام من الكفار و المؤمنين و الأولياء، و غيرهم أم لا؟ قلت: نعم عام في جميعها إلا ما استثنى الشارع من أجسام الأنبياء، و الشهداء، و بعض الأولياء، فإن قلت ما الدليل على بقائهما؟ قلت: أما الكفار فقد ورد عن النبي صلى الله عليه و سلم مر بقليب بدر¹³ فخطب أموات الكفار بقوله: (إني وجدت ما وعدني ربي حقا فهل وجدتم ما وعد ربكم حقا؟) فقل للنبي صلى الله عليه و سلم أتخطب عظاما أرمتم؟ فقال صلى الله عليه و سلم: (و الذي نفسي بيده ما أنتم بأسمع لما أقول منهم لكنهم لا يجيبون).

¹⁰ الضمير راجع لآدم فيكون المؤلف حمد الله سبحانه على خلق آدم و بنيه في أحسن تقويم على الشكل المختار لهم و الصفات المتخيرة لآدم و بنيه لكون ذلك كله أبدع ما خلق عليه مخلوق مما يمكنه من وجوه التصرف؛ و فيه إشارة إلى حديث البخاري و مسلم عند ذكرهما طول آدم في أول الخلقة، و جزم الخطابي برجوع الضمير إلى آدم بقرنه و لاستحالة التخطيط على الله، و كذا في حديث آخر في اجتناب ضرب وجه الخادم لكون وجه هذا المضروب كوجه آدم أبي كل إنسان بحيث يجب عليه بره و احترامه، و أما حديث (على صورة الرحمن) في بعض الروايات فتغير من بعض الرواة على فهمه المعوج و ليس بلفظ الرسول، و قد رد ابن خزيمة في كتاب (التوحيد) هذه الرواية بعلل إرسال الثوري على خالف الأعمش، و عن عنة حبيب بن أبي ثابت، و هما مدلسان، و المدلس إذا عنعن ترد روايته، راجع ما علقناه على (الأسماء و الصفات للبيهقي ص 894)، و الله سبحانه هو مصور كل ذي صورة و ليس بذي صورة على خالف اعتقاد المجسمة كما هو مشروح في (دفع الشبه لابن الجوزي، و السيف الصقيل للقي السبكي، و الأسماء و الصفات للبيهقي)

¹¹ "in metni; Muhammed Zahid el-Kevserî'nin (1879-1952); *Hakikat el-İnsan ve er-Rûh el-Cevâl fi el-Avâlim* (Kahire: Min Turası'l-Kevseri: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turas (Darbu'l-Etrak), 2006, s.10-16) isimli eserinden bazı tasarruflarla alınmıştır.

¹² يريد ما به الاستعداد لا الاستعداد نفسه إذ لا شأن للعرض هنا

¹³ حديث قليب بدر أخرجه البخاري و مسلم و غيرهما بألفاظ متقاربة في المعنى

و أما المؤمنون فقد ثبت أيضا أنه صلى الله عليه وسلم خاطبهم وسلم عليهم، و ثبت أيضا في الحديث الصحيح النبوي علم الميت بمن يزوره في قبره و فرحه بزائره، و رده سلامه، و تأذيه بمن يجلس على قبره، و في البخاري¹⁴ أن أحد الصحابة جلس على قبر و لم يعلم أنه قبر فسمع قراءة الميت سورة الملك من داخل قبره.

و بالجملة فما ذكرنا من عدم فناء الأجسام اللطيفة، و الأرواح، و علم الأموات جميعا بزوارهم، و سماعهم أقوالهم، و مخاطبتهم بل تميزهم بقوة العلم و السماع عن الأحياء صحيح ثابت بحيث يخشى على منكره الكفر، ناهيك دليلا على ما قلنا قوله تعالى: [و لا تحسبن الذي قتلوا في سبيل الله أمواتا بل أحياء عند ربهم يرزقون] آل عمران: 169 (و الأحاديث التي سبقت؛ و ما ورد في كتب الصحاح)، فإن قلت: إذا كان أموات المؤمنين و الكفار متساوين في هذا الأمر فما الفرق بين أموات هؤلاء، و هؤلاء؟ قلت: كما أن عالم الشهادة الذي هو عالم الدنيا فيه المسجون و المطلق، و المنعم، و المعذب، و ذو المناصب الرفيعة، و الأرذال، و الجنان، و المزابيل، كذلك عالم البرزخ فالمؤمنون، و الأنبياء و الأولياء يعلمون بالزوار و يسمعون كلامهم من مقاماتهم الجليلة و هم منعمون بأنواع النعم على قدر مراتبهم، و أما الكفار و العصاة فإنهم يسمعون من مقاماتهم السافلة السينة المنتنة النجسة، و هم معذبون بأنواع العذاب على قدر مراتبهم، فإن قلت فأين مقر هذه الأجسام اللطيفة، و أين مقر الأرواح؟

فاعلم أننا سمينا في هذه الرسالة الاستعداد¹⁵ المودع في الأجسام الكثيفة لقبول الأجسام اللطيفة و حلولها فيها روحا لكون العقل و النقل يحكمان بحياة النائم، و أنه ليس بميت، و ذلك بما يشاهد من تنفس النائم و حركة نبضه في حال نومه، و إن كان جسمه اللطيف مفارقا لجسمه الكثيف سائرا في عالم البرزخ بسبب ركود حواسه بالنوم الحاصل من الأبخرة المرطبة للجسم و الدماغ، أو بسبب الإغماء الحاصل من فساد المزاج، فهذا الروح لا يعلم مقره و مكانه،¹⁶ و علم ذلك عند الله تعالى.

و أما الجسم اللطيف الحال في الجسم الكثيف ما دام الكثيف مستعدا لحلول اللطيف فيه المفارق له في حالة النوم إلى وقت الانتباه، و في حال الموت إلى وقت سؤال الملكين في القبر، و بعد السؤال إلى الحشر فهو يسمى بالروح أيضا في لسان الشرع، و جميع ما ورد من حياة الشهداء و عدم موت المؤمن و انتقاله من دار إلى دار و خلقه للأبد لا للموت، و مقر أرواح الشهداء و المؤمنين، و مقر أرواح الكفار، فالمراد به هذا الجسم اللطيف الحال في الكثيف و هو المسمى بالروح في قوله صلى الله عليه وسلم في شهداء أحد: (لما أصيب إخوانكم بأحد جعل الله أرواحهم في أجواف طيور خضر ترد أنهار الجنة و تأكل من ثمارها و تأوي إلى قتاديل من ذهب معلقة في ظل العرش).¹⁷

¹⁴ كلا بل أخرج الترمذي و الحاكم و البيهقي عن ابن عباس - رضي الله عنهما - قال: ضرب بعض أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم خباءه على قبر و هو لا يحسب أنه قبر فإذا فيه إنسان يقرأ سورة الملك حتى سمعها فأتى النبي صلى الله عليه وسلم فأخبره فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (هي المانعة هي المنجية تتجي من عذاب القبر)

¹⁵ أي ما يحصل به إشراق الاستعداد على الجسم الكثيف لقبول حلول الجسم اللطيف فيه على أن يكون من قبيل ذكر المسبب و إرادة السبب سترًا لمرماه عن غير أهله فيكون المراد به الروح الإنساني المعبر عنه بالأمر الرياني و اللطيفة الريانية المدركة العالمة المعدودة جوهرًا مجردًا تتصرف في النسمة التي هي الجسم اللطيف و في الجسم الكثيف في أن واحد و لذا تعد النسمة مطية للروح الإنساني

¹⁶ لأن الجمهور على أنه جسم لطيف أيضا، و سبق أنه جوهر مجرد عند طائفة

¹⁷ أخرجه محمد بن إسحاق عن إسماعيل بن أمية عن أبي الزبير عن ابن عباس - رضي الله عنهما

و أنت خبير بأن النبي صلى الله عليه وسلم لو أراد بالأرواح الكائنة في الأجسام الكثيفة التي سميها بالاستعداد المودع فيها لحلول اللطيف فيها لجاز التناسخ¹⁸ من هذه الأجسام إلى أجسام الطيور الخضر، فتعين أن

يكون المراد بها الأجسام اللطيفة، و كذلك يدل على ما قلنا الحديث الذي رواه عمر بن عبد العزيز و هو ما أخرجه الحافظ أبو نعيم أنه قال: (إنما خلقتكم للأبد لكنكم تتفلقون من دار إلى دار.)

و أنت خبير بأن هذا الجسم الكثيف يفنى و يصير ترابا، فتعين أن يكون المراد بها الأجسام اللطيفة، لا يقال أن الروح الذي سميتموه بالاستعداد المودع في الكثيف هو المنتقل من دار إلى دار فإن ذلك الروح ليس له كيفية؛ فكيف يحكم بانتقاله من دار إلى دار و هو المراد – و الله أعلم – بقوله عز و جل: [قل الروح من أمر ربي] (الإسراء: 85)؟!

إذا علمت ذلك فاعلم أن مقر أرواح المؤمنين التي هي أجسامهم اللطيفة هو السماء السابعة، على ما رواه أبو هريرة – رضي الله عنه – عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه قال:¹⁹ (إن أرواح المؤمنين في السماء السابعة ينظرون إلى منازلهم في الجنة)، و روت أم بشر – رضي الله عنها – و هي صاحبة – قالت سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: (إن نسمة المؤمنين تسرح في الجنة حيث شاءت، و نسمة الكافر في سجين)،²⁰ فإن قلت كيف يعلم الميت الزائر و يسمع كلامه و هو في السماء السابعة و جسمه الكثيف صار ترابا؟ و كذا الكافر كيف يسمع و هو مسجون في سجين؟

قلنا: هذا محل بروز جواهر هذه الرسالة، فكانت معدن الجواهر، فاسمع لما نقول، و انظر إلى ما أودع الله تعالى في الإنسان من الخواص التي تحير العقول، ثم تقطن أن الله تعالى لما جعل الإنسان مركبا من جسم كثيف و هو الجسد، و جسم لطيف و هو السائر في حالة النوم، و من روح هو الرابطة بينهما، جعل الكثيف مربوطا بعبادات بحيث لا يقطع المسافة إلا بالخطى، و لا يستعلى إلا بالصعود، و لا يشبع إلا بالأكل و لا يروى إلا بالشراب، و لا ينفق إلا بالكسب إلى غير ذلك من العادات و جعل الجسم اللطيف مربوطا بخرق العوائد بحيث لا يستحيل عليه شيء، فتراه إذا فارق هذا الكثيف في حالة النوم، يطير في الهواء، و يمشي على الماء، و يجتمع بالأنبياء، و يقطع من المشرق إلى المغرب في لحظة، و يصعد بالطيران إلى العرش و لا يستحيل عليه شيء مما هو معروف من حال النائم، ثم إنه إذا رأى نفسه عند العرش و أيقظه أحد يرجع و يحل في الجسم و يستيقظ النائم مقدار طرفة عين و لا يحصل للجسم الكثيف انزعاج عند حلوله فيه بل يستيقظ و لا يعلم كيفية حلوله هذا مع بعد المسافة من العرش إلى الأرض، و كل هذه الأشياء إنما لا يستحيل عليه لكونه لطيفا، و هكذا الأجسام اللطيفة من الملائكة و غيرهم.

إذا علمت ذلك فاعلم أن الأنبياء و الأولياء لما تحققوا بعدم استحالة خرق العوائد على الأجسام اللطيفة لطفوا أجسادهم الكثيفة أيضا بأنواع الرياضات، و المجاهدات، و مخالفة النفس و ترك الشهوات، حتى تلطفت أجسادهم الكثيفة، و صارت مضاهية لأجسامهم اللطيفة، و ظهرت منهم المعجزات، و الكرامات، و جميع خوارق العوائد لعدم استحالة شيء منها على الأجسام اللطيفة ثم اعلم أن الأموات يعلمون بزوارهم، و

¹⁸ و هو باطل في الشرائع الإلهية، و ما به الاستعداد هو مدار الحياة فينتفي التناسخ بانتفاء قصد هذا الروح الإنساني الذي هو مدار الحياة

¹⁹ أخرجه الديلمي و ليس بذاك

²⁰ و لفظ ابن منده: (إن أرواح المؤمنين نسمة تسرح في الجنة حيث تشاء، و إن نسمة الفاجر في سجين)

يسمعون كلامهم ،²¹ و يتأذون بمن يجلس على قبورهم بأجسامهم اللطيفة و إن كان ثمة مسافة، و قد أخرج ابن أبي الدنيا عن عائشة -رضي الله عنها- أنها قالت: قال رسول الله صلى الله عليه و سلم: (ما من رجل يزور قبر أخيه و يجلس عنده إلا استأنس به و رد عليه حتى يقوم)²²

و أما الذين لا تأكل الأرض أجسادهم فلهم أحوال و أسرار تحير العقول²³ و لا يجوز كشفها و إفشاؤها، و من كان ذا ذهن و ذكاء يتفطن لها بما رمزنا في هذه الرسالة، و الله تعالى أعلم.

EK-2

RİSALENİN TERCÜMESİ:

Esirgeyen Bağışlayan Allah'ın Adıyla

Adem'i kendi (Âdem) suretinde yaratan²⁴ Allah'a hamd, (insanlık) hakikatiyle zuhur eden

Efendimiz Hz. Muhammed'e, onun ailesine ve onun ilimlerinin koruyucuları, şeriatı vasıtasıyla onun yolunun yolcuları olan ashabına salat selam olsun.²⁵

Bu, insanın hakikati ve Allah'ın onda terkip ettiği şeyler hakkında bir risaledir. Faydalarının çokluğu, neticelerinin bolluğu sebebiyle zeki kimselerin ezberlemesi (bellemesi) gerekir. Bu risale Aziz ve Celil olan Allah'ın bir ihsandır. Peygamberlerin mucizelerini ve velilerin kerametlerini, hasımları susturacak şekilde akli delil ile ispat etmek istediğim için bu risalenin telifine beş yıl kafa yordum." Bu(nu ispat etmek) ise ancak insanın özelliklerini, hakikatini ve nelerden

²¹ قال سعد الدين التفتازاني في (شرح المقاصد 8 - 38): الظاهر من قواعد الإسلام أنه يكون للنفس بعد المفارقة إدراكات جزئية و اطلاع على بعض جزئيات أحوال الأحياء سيما الذين كان بينهم و بين الميت تعارف في الدنيا، و لهذا ينتفع بزيارة القبور و الاستعانة بنفوس الأخيار من الأموات في استئزال الخيرات و استدفاع الملمات، فإن للنفس بعد المفارقة تعلقا ما بالبدن و بالتربة التي دفن فيها، فإذا زار الحي تلك التربة و توجهت تلقاء نفس الميت حصل بين النفسين ملاقة و إفاضات هـ.

²² في سنده يحيى بن يمان و عبد الله بن سميان و هو ابن زياد

²³ بل أرواح هؤلاء الكمل كالسيوف المعمدة ما دامت في أجسادها، و عند انسلاخها من الأجساد تصبح كالسيوف المجردة في قوة المضاء كما هو مشروح في موضعه، و ترى ابن القيم يعزو إلى ذلك الروح هزم جيوش (فليراجع كتاب الروح له).

²⁴ Bu ifade ile, "Halaka'llahu ademe ala suratihi/Allah, Adem'i kendi suretinde yarattı" (Buhârî, Isti'zan, 1; Müslim, Birr, 32) hadisine telmih yapılmaktadır. Buhârî ile Müslim'in ortaklaşa rivayet ettikleri bu hadiste geçen, "kendi suretinde" anlamındaki "ala suratihi" ifadesindeki zamirin, Adem'e rucuunu kabul ederek, "Âdem suretinde yarattı" şeklinde tercüme ettik. Eğer zamir Allah'a raci olursa, o takdirde, "Allah Adem'i kendi suretinde yarattı" şeklinde anlam vermek gerekir ki, bu önerme, insanın Allah'a ve dolayısıyla, Allah'ın insana benzediği sonucuna götürür. Bu da teşbih ve tescim inancını doğurur. Vakıa, tarih içinde bu anlamı verenler olmuşsa da, bu yanlışdır ve hadise böyle bir anlam vermek inancımız açısından sakıncalıdır. Hadisle ilgili daha fazla bilgi için bk. Ahmet Davutoğlu, Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi, İstanbul 1979, IX, 575.

²⁵ "Hakikatu'l-İnsân ve'r-Rûhu'l-Cevvâl fi'l-Avâlim" in tercümesi, bazı tasarruflarla Muhit Mert'in "İnsanın Hakikati" (Dini Araştırmalar, I/2, 1998) isimli makalesinden (s. 204-210) alınmıştır.

mürekkep olduğunu bilmekle mümkündür. Doğru yola ileten, kendinden başka ilah olmayan Allah'tır.

Bil ki; insan 3 şeyden mürekkeptir: Kesif cisim, latif cisim ve rûh. Daha fazla açıklama istersen bil ki; senin kesif cismin uyku hâlinde yatakta yatan cisimdir. Latif cismin ise uykuda gezen cisimdir.²⁶ Rûh da kesif cisimle latif cisim arasında bir bağıdır.²⁷ Bu bağ, rûh olarak isimlendirip, kesif cisme bir istidat olarak konmuştur. İleride öğreneceğin gibi bu iki cismin kıyamet gününe kadar ayrılmasıyla ölüm meydana gelmektedir.

Sonra bil ki; fânîlik latif cisim ve rûha değil kesif cisme mahsustur.²⁸ Eğer, "Diğer ikisi dışında kesif cismin fânîliği kâfir, mümin, evliya vs. için umumî midir?" diye sorarsan, Allah'ın istisna ettiği peygamberler, şehitler ve bazı velilerin kesif cisimleri haricinde, herkes için umumîdir şeklinde cevap veririm. "Latif cisimle rûhun bekâsına delil neydi?" diye sorarsan, Hz. Peygamber'den kâfirler hakkında varit olan şu hadistir derim. Hz. Peygamber Bedir kuyusunun yanından geçerken kâfirlerin ölülerine, "Ben Rabbimin bana vadettiğini buldum. Siz de Rabbinizin size vadettiğini gerçekten buldunuz mu?" şeklinde seslenmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber'e "Toprak olmuş kemiklere mi sesleniyorsunuz?" denilince, Peygamberimiz (s) de, "Nefsim kudret elinde olan Allah' a yemin olsun ki söylediklerimi onlar sizden daha iyi duyuyor, fakat cevap veremiyorlar" buyurmuştur.²⁹ Müminlere gelince, Peygamberimizin (s) onlara da hitap ettiği ve selam verdiği vakidir. Sahih bir hadiste de ölü kabrinde kendisini ziyaret edeni

²⁶ İslam düşüncesinde, insan uykuya dalınca rûhun bedenden ayrıldığı ve serbestçe dolaştığı, bir tez olarak kabul edilmektedir. En'am 6/60 ve Zümer 39/42 ayetlerinde nefislerin geceleyin öldürüldüğünden ve sabah olunca da geri gönderildiğinden bahsedilmektedir ki; buradaki öldürme, rûhun bedenden alınarak uyutulması olarak tefsir edilmiştir. Ölüme benzediği için uykuya da küçük ölüm denilmiştir. (bkz. İbn Kesir, Tefsir, II, 138; IV, 55, Kahire 1980; Alusi, *Rûhu'l-meani*, Beyrut ty., VII, 174; XXIV, 9). Rûh konusunda uzman olan Fransız yazar Leon Denis; "Uyku ölümün kardeşidir diye bir söz vardır. Bu söz, derin bir hakikat ifade etmektedir. Uyanıklık halindeyken bedeninin içine hapsedilmiş durumda bulunan rûh, uyku sırasında, nisbi ve geçici bir özgürlüğe kavuşmakta ve de gizli yeteneklerini kullanır hale gelmektedir. Ölümde ise bu özgürleşme, tam ve kesin olmaktadır" sözleriyle bu hakikat ifade etmektedir. (Leon Denis, *Gerçek Varlık Rûhtur*, İstanbul 1995, 84).

²⁷ Son devir kelimcilerimizden Giritle Sırrı (1844-1895), kesif cismin latif cismi kabul etme istidadı olan rûha; hayvanî rûh, latif cismin kendisine ise Rabbanî rûh adını vermektedir. Hayvanî rûh, bedenle Rabbanî rûh arasındaki alakayı kurarak hayat sağlar. Beden ölür ama, Rabbanî rûh ölmez. Onun bedenle münasebeti, bedeni bir alet, bir merkep gibi kullanmaktan ibarettir. (bk. Sırrı Giridi, *Rûh*, İstanbul 1305, 41-42, 51-55).

²⁸ Devvânî, burada ve az ileride, kesif cismin latif cismi kabul etme istidadı anlamındaki rûhun fânî olmadığını söylemektedir. Fakat, metnin daha ileriki bir kısmında onun ahirete intikal etmeyeceğinden bahsetmektedir.

²⁹ Nesi, Cenaiz, 117; Buhârî, Cenaiz, 87'de hadisi "Toprak olmuş kemiklere mi sesleniyorsunuz?" sorusu olmaksızın rivayet etmektedir.

bilir, ziyaretçisinden dolayı sevinir, onun selamını alır ve kabrinin üzerine oturanlardan da rahatsızlık duyar buyurulmuştur.³⁰ Buhârî'de geçtiğine göre bir sahabe kabir olduğunu bilmeden bir kabrin üzerine oturmuş ve kabrin içinde ölünün Mülk suresini okuduğunu işitmiştir.³¹

Latif cisimler ve rûhun fânî olmaması, bütün ölülerin ziyaretçilerini bilmeleri, onların sözlerini işitmeleri ve onlara karışık vermeleri, hatta onların bilme ve işitme hususunda dirilerden daha ileri seviyede olmalarına dair zikrettiklerimizin hepsi sahihtir, sabittir. Öyle ki bunu inkâr edenin küfründen korkulur. Söylediğimiz hususların delili olarak Cenab-ı Hakk'ın "Allah yolunda öldürülenleri ölümler saymayın, bilakis onlar diridirler ve Rableri yanında rızıklanmaktadırlar." (Al-i İmran, 3/169) ayeti, daha önce zikrettiğimiz hadisler ve sahih kitaplarda geçenler sana yeter.

Eğer bu konuda: "Müminlerin ölüleriyle kâfirlerin ölümlerinin durumu aynıysa o zaman bunların ölümleri arasında ne fark var?" diye sorarsan buna şöyle cevap veririm: Şehadet alemleri olan dünyada hapiste olanlar ve olmayanlar, nimetler içinde olanlar ve olmayanlar, yüksek makam sahibi olanlar ve olmayanlar, güzel yerlerde yaşayanlar ve mezbelelikte yaşayanlar olduğu gibi berzah aleminde de durum böyledir: Peygamberler, veliler ve müminler mertebelerine göre çeşitli nimetlerle nimetlendirildikleri hâlde ziyaretçilerini bilir, kendi yüksek makamlarından onların sözlerini işitirler. Kâfir ve asîler de mertebelerine göre çeşitli azap şekilleriyle azap olundukları hâlde alçak, kötü, pis ve kokuşmuş yerlerinden (ziyaretçilerinin sözlerini) işitirler.³²

"Eğer latif cisimlerin ve rûhların yeri neresidir?" diye sorarsan bil ki; bu risalede kesif cismin latif cismi ve onun kendisine hulûl etmesini kabul etmesi istidadını rûh olarak isimlendirdik. Çünkü akıl ve nakil, uyku hâlinde nefes alıp

³⁰ Bu hususla ilgili olarak pek çok hadis rivayet edilmiştir. Nitekim Uhut'ta, Peygamber katında diridirler. Onları ziyaret edin, onlara selam verin. Allah'a yemin ederim ki, onlar selam verenin selamını alırlar" buyurulmuştur. (Nureddin Heysemi, Mecmau'z-zevaid, Beyrut 1982, III, 60; VI, 123). Bir diğer hadiste de Peygamber Efendimizin, bir kabir üzerine oturmuş olan Umare b. Hazm'e (ö.12/633): "Ey kabrin üzerinde oturan! Kabrin üzerinden in. Ne sen onun sahibini rahatsız et, ne de o seni rahatsız etsin" dediği rivayet edilmiştir. (Heysemi, a.e., III, 61). Buhârî de, Sahih'inin, Cenaiz, 68. Babını "Ölünün, Nalin Sesini İşitmesi Babı" adıyla açmıştır. Bu babda zikrettiği hadiste, ölünün definden sonra kendisine sual melekleri gelinceye kadar evlerine dönen cemaatin ayak seslerini işittiği belirtildikten sonra, sorgu meleklerinin sualleri anlatılmaktadır. Ebu Davud da Cenaiz, Hudri'ye isnad ettiği bir hadiste, Hz. Peygamber'in, "ölü kendini taşıyanı, yıkayanı ve kabre indireni bilir" buyurduğunu rivayet etmektedir. (Müsned, III/3).

³¹ Hadis, Buhârî'nin değil Tirmizi'nin İbn Abbas'dan rivayeten tahrir ettiği bir hadistir. Bk. Tirmizi, Fedailu'l-Kur'an, 9.

³² Bu hususu anlatan pek çok hadis mevcuttur. "Kabir mümin için cennet bahçelerinden bir bahçe, kâfir için ise cehennem çukurlarından bir çukurdur" (Tirmizi, Sıfatu'l-kryame, 26) hadisi bunlardan biridir. Nitekim metin içinde bazı hadisler zikredilmiştir.

vermesi ve nabzının atması görüldüğünden dolayı uyuyan kimsenin hayatına ve ölü olmadığına hükmetmektedir. Şayet insanın latif cismi kesif cisminden; cismin ve dimağın rutubetli buharından meydana gelen uykuda³³ duyuların durgunluğu veya mizaç bozukluğundan meydana gelen bayılma sebebiyle ayrılrsa ve berzah aleminde gezse, bu rûhun makamı ve mekânı bilinmez, onu ancak Allah bilir. Kesif cisme hulûl eden latif cisme gelince; kesif cisim latif cismin hulûlünü kabule istidatlı olduğu müddetçe; uyku hâlinde iken uyanıncaya kadar, ölüm hâlinde ise kabirde meleklerin suali vaktine kadar, sualden sonra da haşre kadar ondan ayrı kalan bu latif cisim de din dilinde rûh olarak isimlendirilmiştir. Şehitlerin hayatına, müminlerin ölmeyip bu dünyadan öbür dünyaya intikal ettiğine, insanın ölmek (yok olmak) için değil ebed için yaratıldığına, şehitlerin ve müminlerin rûhlarının makamına ve kâfirlerin rûhlarının mekânına dair varid olan haberlerin hepsinde anlatılan rûhtan murat, kesif cisme hulûl eden bu latif cisimdir. Nitekim Hz. Peygamber'in Uhut şehitleri hakkındaki "Kardeşleriniz Uhud'da şehit olunca Allah onların rûhlarını yeşil kuşların içine koydu. Onlar cennet nehirlerinden içer, meyvelerinden yer ve arşın gölgesinde asılı altın kandillere konarlar hadisinde³⁴

³³ Eskiden, İslam dünyasında hakim olan tıp kültüründe uykunun nedeni bu şekilde ya da "dimağın sinirlerinin gevşemesinden meydana gelen buhar rutubetinin vücuda yayılması" şeklinde açıklanırdı (bk. Alusi, a.e., III/8) Tıpta uykuyu, sinir yollarının hücre zincirinde bir kesintinin meydana gelmesiyle, geceleyin beyinden kanın çekilmesiyle veya kanda ve idrarda meydana gelen birleşim değişimleri ya da canlıda oluşan bir içgüdüyle açıklayanlar olmuştur. Fakat birer teoriden ibaret olan bu görüşlerin hiç birisi ispatlanmış değildir (bk. Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi, İstanbul 1993, XII/4274). Modern tıpta, bir evrensel olgu olan uyku hakkında fazlaca bir şeyin bilinmediği kabul edilmekle beraber iki teori üzerinde durulmaktadır. Bunlardan birincisi; uyanıklığı meydana getiren nöronal mekanizmanın yorulup daha aşağı bir seviyede aktivite gösterdikleri zaman ortaya çıkan pasif bir süreç olarak izah etmektedir. İkincisi ise beyindeki aktif merkezlerin retiküler aktivatör (uyanıklığı sağlayan) sisteme ket vurup uyku doğuracak sinyaller göndermesiyle ortaya çıkan aktif bir süreç olarak açıklamaktadır. (Arthur C. Guyton, Fizyoloji II, edit, Aykut Kazancıgil, Ankara 1978).

³⁴ İbn Hişam, es-Siretu'n-nebeviyye, Beyrut ty., III, 119; Ayrıca bk. İbn Seyyidi'n-Nas, Uyunu'l-eser, Medine 192, II, 56. İbn Hişam'ın (ö.218/833) Muhammed b. İshak'tan (ö.151/768) rivayeten naklettiği bu hadiste, Uhut şehitlerinin rûhlarının, cennette yeşil kuşların içlerine gireceklerinden bahsedilirken, Nesei'nin Cenaiz, 117'deki rivayetinde ise umumî bir ifade ile müminlerin rûhlarının, cennetteki ağaçlarda, yeşil birer kuş oldukları anlatılmaktadır. Fakat Şarih Suyûtî (ö.911/1505), ifadedeki umumiliği, şehitlerin rûhlarına tahsis eder ve rûhun cennette yeşil kuş olmasını da yeşil kuşların içine girme olarak yorumlar. (Celaledin es-Suyuti, Şerh Süneni'n-Nesei, Beyrut 1988, IV, 108, 109). Ebu'l-Hasen es-Sindî (ö.1138/1725) ise bu esere yaptığı haşiyede, hadiste geçen mümin kimsenin rûhunun, yeşil kuş olacağı ifadesini, yaratılıştaki bir kuş olma değil uçuş konusunda kuşa benzeme olarak yorumlar. (Sindî, Haşiyeye ala Süneni'n-Nesai, Beyrut 1988, IV, 108). Dini naslarda geçen bu ve benzeri ifadelerin sembolik anlatım tarz olduğunu düşünüyoruz. Hadislerde rûhun cennetteki durumu anlatılırken sembol olarak kuş, renk olarak da yeşil seçilmiştir. Kuş özgürlüğü, hafifliği, güzelliği ifade ederken, yeşil de sükuneti, mutluluğu ve rahatlamayı ifade eder. İnsanın en çok ihtiyacı olan şeyler de bunlardır. Nitekim yukarıda belirttiğimiz gibi Sindî, Nesei'nin rivayet ettiği hadiste geçen, rûhun kuş olması ifadesini, uçuş hususunda kuşa benzeme olarak yorumlamakla bu ifadenin sembolik bir ifade olduğunu ima etmiştir. "Tam anlatılmaları mümkün olmayan cennet nimetlerini, beşerî idraklere

rûh olarak isimlendirilen de latif cisimdir. Sen de biliyorsun ki; şayet Hz. Peygamber rûhlarla, bizim latif cismin hulûlü için kesif cisme konulmuş bir istidat olarak isimlendirdiğimiz şeyi kastetmiş olsaydı, o zaman (bu rûhların) bu bedenden (cennetteki) yeşil kuşların bedenine tenasühü caiz olurdu (ki, bu mümkün değildir). Bu da gösteriyor ki; bu (rivayetlerdeki rûhlardan) kastedilen latif cisimlerdir. Ömer b. Abdulaziz'in (ö.101/720) rivayet ve Hafız Ebi Nuaym'ın (ö.430/1038) da tahrir ettiği, "Siz ebed için yaratıldınız, lakin bu dünyadan diğerine göçüyorsunuz"³⁵ hadisi de söylediklerimize delalet etmektedir. Sen biliyorsun ki; bu kesif cisim fena bulur ve toprak olur. Demek ki hadiste kastedilen (ölmeyen), latif cisimdir. Bu dünyadan öbür dünyaya intikal eden rûh, kesif cisme konulmuş istidat olarak isimlendirdiğiniz rûhtur denilemez. Çünkü o rûhun, keyfiyeti yoktur. O hâlde keyfiyeti olmayan bu rûhun, bu dünyadan öbür dünyaya intikal ettiğine nasıl hükümlenir?³⁶ "De ki rûh Rabbimin emrindendir." (İsra, 17/85) ayetinden murat da budur. Allah en iyi bilir.

Bunu kavradınsa şunu da bil ki; müminlerin latif cisim anlamındaki rûhların makamı, Ebu Hüreyre'nin (r) Hz. Peygamber'den rivayet ettiği, "Şüphesiz ki müminlerin rûhları semanın yedinci katındadır ve oradan cennetteki yerlerine bakarlar"³⁷ hadisine göre semanın yedinci katıdır. Bir kadın sahabi olan Ümmü

yaklaştırmak, onun tarif edilemez mükemmelliği hakkında ipuçları verebilmek için, insanın aşınası olduğu motifler seçilmiştir" (Sadık Kılıç, Kur'an Sembolizmi, Ankara 1991, 118). Ayrıca "nesneler dünyasına semboller dünyasından bakmak, düşünceye başka bir kanal açmakta, ona Hakikat'ın, ta bizlere kadar uzanan, ama gerçek akış noktası çok aşkın bir yerde bulunan dalga boylarıyla ilahi frekanslarla karşılaşma imkânı sağlamaktadır. Spirtüel olanın tasvirine yönelen sembolleştirme, gizli ve örtülü olana ulaşmak için bir sondaj; sezilen ama düşüncemizin hakimiyet alanı dışında kalan bir olguya yaklaşabilme, onu his ve idrak alanımıza indirebilme deneyimidir. Sembol gerçek anlamda, görülen bir surette görülmeyen bir hakikate işaret eder de rûhun derinliğine, şuur altındaki sahalara kadar tesirler bırakıp birçok fikir ve duyguları uyandıracak kadar kuvvetlidir." (Kılıç, a. e. 16-17). "Kullanıldığı bütün alanlarında renkler, etkili bir ahlakî alan oluşturmaktadırlar. Sembolize ettikleri fikir ve düşünce açısından, bir anda başka kavram alanlarıyla temas kurmamıza, bir yelpaze gibi açılmaya, genişlemeye imkân vermektedir (Kılıç, a.e., 116)

³⁵ Ebu Nuaym el-İsfahani, Hilyetu'l-evliya, Beyrut ty., V, 287. Devvânî'nin hadis olarak zikrettiği bu sözü İsfahânî, Ömer b. Abdülaziz'in kendisine nispet etmektedir.

³⁶ Devvânî burada kesif cismin latif cismi kabul etmesi kabiliyeti anlamına gelen rûhun ahirete intikal etmeyeceğini söylemektedir. Daha önce de dikkat çektiğimiz gibi bu ifade metnin önceki kısmıyla tezat teşkil etmektedir. Metne dikkat edilirse görülecektir ki; o, daha önce iki defa bu anlamdaki rûhun da bekâsından bahsetmişti. Buradaki fikir daha doğru görünmektedir. Çünkü beden yok olunca, bedene ait bir istidat da yok olacaktır. Bu tezat bir zuhulden veya bir kitabet hatasından kaynaklanmış olmalıdır.

³⁷ Deylemî, *Firdevsu'l-ahbar*, Beyrut 1988, I. 290. Nasıruddin Elbanî (1914-1999), bu hadisin senedindeki ravilerden ikisinin metruk, bir tanesinin de mütekellemun fih olmasından dolayı hadisin mevzu olduğunu söyler. (bk. Elbanî, Da'ifu'l-camu's-sagir, Beyrut 1979, II, 28) Devvânî'nin böylece çok zayıf ya da uydurma bir rivayet kullanması, onun için bir nakisedir. Halbuki itikâdî konularda, değil zayıf, sıhhat derecesi iyi olan âhâd haber dahi bilgi meydana

Bişr (r) de Hz. Peygamber'in, "Müminin rûhu cennette istediği gibi gezer, kâfirin rûhu ise cehennemde hapsedir" dediğini işittim demiştir.³⁸

Eğer; "ölü semanın yedinci katında ve cismi de toprak olduğu hâlde ziyaretçiyi nasıl bilir ve onun sözünü nasıl işitir?" ve yine; "kâfir cehennemde hapsedilmiş olduğu hâlde nasıl işitir?" diye sorarsan buna da şöyle cevap veririz: İşte bu konu bu risalenin cevherlerinin çıktığı yer, yani cevherlerin madenidir. Sözüme kulak ver ve Allah'ın insana koyduğu, akılları hayrete bırakan özelliklere bak, sonra da anlamaya çalış ki; Allah insanı kesif cisim yani ceset, uykuda gezip dolaşan latif cisim ve bu ikisi arasında rabıta olan rûhtan mürekkep olarak yaratmıştır. İnsanın kesif cesedini adetlere (fiziki yasalara) bağlı kılmış ki; o ancak yürüyerek mesafe kat eder, tırmanarak çıkar, yiyerek doyar, içerek susuzluğunu giderir, kazanarak harcar vs. Latif bedeni ise (fiziki yasalara bağlı olmayacak şekilde) harikulade kılmıştır. Bu yüzden ona hiçbir şey imkânsız değildir. Sen de biliyorsun ki o, uyku hâlinde kesif cisimden ayrılınca havada uçar, su üzerinde yürür, peygamberlerle beraber olur, bir anda doğudan batıya uzun bir mesafeyi kat eder, uçarak arşa yükselir, -uyku hâlinde bilinen şeylerden hiçbiri ona imkânsız değildir- sonra kendisini arşın yanında gördüğü bir anda birisi onu uyarırsa döner ve cesedine hulûl eder ve uyuyan kimse çok kısa bir zaman içinde uyanır. Bu hulûlden dolayı kesif cisimde bir rahatsızlık meydana gelmez, bilakis uyanır ve arştan arza olan mesafenin uzaklığına rağmen bu hulûlün keyfiyetini de

getirecek bir delil olarak kullanılmaz. Eş'arî geleneğinde de bu böyledir. (bk. Abdulkahir Bağdadî, *Usulu'd-din*, İstanbul, 1928, 12) Devvânî bu hadisin yerine, yine Deylemî'nin tahrir ettiği sahih olan şu hadisi delil olarak kullansaydı, daha isabetli davranmış olacaktı. "Şüphesiz ki şehitlerin rûhları yeşil kuşların içinde cennet bahçelerine gelirler. Sonra, yerleri Arş'ın altında asılı kandiller olur. Allah onlara; size ikram olunanlardan daha iyisi nedir, biliyor musunuz? der. Onlar da: Senden başka ilah yoktur. Biz isteriz ki, bizim rûhlarımızı tekrar cesetlerimize döndürsen de senin yolunda öldürülünceye kadar savaştık derler. Deylemî, I/290.

³⁸ İbn Ebî'd-Dünya'nın tahrir ettiği bu hadise göre, oğlu Bişr öldükten sonra ona karşı çok iştiaak duyan annesi, Peygamber Efendimize gelerek, "Ya Resulullah ölüler tanışır mı? Seleme oğullarından ölenler olmaktadır. Ben onlarla Bişr'e selam gönderiyorum" demiştir. Peygamber Efendimiz de; "Evet, ey Ummu Bişr! Allah'a yemin olsun ki, tıpkı Ümmü Bişr, Seleme oğullarından ölüm döşeğine düşen herkesin yanına giderek oğluna selam göndermeye başlamıştır. Fakat Ahmed b. Hanbel'in, (Müsned, III, 455) rivayetine göre, hadisi rivayet eden sahâbi, Ummü Bişr değil Kab b. Malik'dir. Bu rivayette kadının adı Ümmü Mübeşşir olarak geçmektedir. Ölüm döşeğinde yatan hastalara gelerek, ölüm oluna selam göndermeyi adet edinen bu kadın sahâbi, K'b b. Malik'in ölüm hastalığında da gelip, oğluna onunla selam göndermek isteyince, bu hadisi Kab'ın ona söylediği rivayet edilmektedir. Fakat bu rivayette hadisin metni de burada zikredildiği gibi değildir. Sadece ölümden sonra müminin rûhunun, yeniden dirilinceye kadar, cennet ağaçlarında asılı bir kuş olduğu anlatılmaktadır. Taberani'nin el-Mu'cemul'l-kebir, Bağdat 1978, XIX, 657'de naklettiği bir rivayette ise bu hadis, kendisine müminlerin ve kâfirlerin rûhlarından sorulduğunda, Peygamber Efendimizin verdiği cevabı teşkil etmektedir. Yalnız Taberani'nin rivayetinde, Devvânî'nin metinde zikrettiği bu hadise ilave olarak "yeşil kuşların içinde" ifadesi yer almaktadır. Hadis, Müsned'de geçtiği şekliyle İbn Mace, Cenaiz,4; Zühed, 32'de ve Beyhaki, Kitabu'l-ba's ve'n-nüşur, Beyrut 1988, 133-134'de de geçmektedir.

bilmez. O cisim latif olduğu için bu şeylerin hiçbirisi ona imkânsız değildir. Melekler ve diğler latif varlıklar da böyledir.

Bunu da anladınsa bil ki; latif cisimler için harikulade hâllerin mümkün olması sebebiyle peygamberler ve veliler, çeşitli riyazetler, mücahedeler, nefse muhalefet, şehvetleri terk etmek gibi vesilelerle kesif olan cesetlerine de letafet kazandırmışlardır. Onların kesif olan cesetleri, letafet kazanıp latif cisimlere benzer bir hâle gelmiştir. Dolayısıyla latif cisimlerden sudurunun imkânı sebebiyle mucizeler, kerametler ve bütün harikulade şeyler onlardan zuhur etmektedir.

Sonra bil ki; ölümler, mesafe uzak olsa da latif cisimleriyle ziyaretçilerini bilir, onların sözlerini işitir ve kabirlerinin üzerlerine oturan kimseden rahatsız olurlar. İbn Ebi'd-Dünya (ö.281/894) Hz. Ayşe'den rivayeten Hz. Peygamber'in "Bir kimse bir kardeşinin mezarını ziyaret eder ve onun yanında oturursa, ölü ona ünsiyet eder ve kalkıncaya kadar ona cevap verir", hadisini rivayet etmektedir.³⁹

Cesetlerini toprağın yemediğı kimselere gelince, onların çeşitli hâlleri ve akılları hayrette bırakan sırları vardır. Onları açmak ve ifşa etmek caiz değildir. Zihin ve zekâ sahibi olan kimse bizim bu risalede remzen temas ettiğimiz şeyi anlar. Allah en iyi bilendir.

³⁹ Yine Deylemî'de aynı yerde (Deylemî, IV/314) geçen Ebu Hureyre'nin rivayetine göre hadis şöyledir: "Bir kimse dünyada iken tanıdığı bir adamın kabrine uğrar da ona selam verirse o da onu tanır ve selamını alır."